

บทที่ ๒

สืบค้นคำว่า “ธรรม” ในคัมภีร์ธรรมบท

ประเด็นสำคัญในบทนี้ผู้วิจัยแบ่งออกเป็น ๓ ตอนคือ ตอนแรกจะแนะนำคัมภีร์ธรรมบท โดยสังเขป เพื่อชี้ให้เห็นความเป็นมา ความสำคัญ ความแตกต่างระหว่างคัมภีร์ธรรมบทกับอรรถกถาธรรมบท โครงสร้างของพระไตรปิฎกเน้นที่คัมภีร์ธรรมบท การจัดหมวดหมู่ในคัมภีร์ธรรมบท และรูปแบบฉันทลักษณ์ในคัมภีร์ธรรมบท ตอนที่ ๒ เป็นการสืบค้นรูปศัพท์ของคำว่า “ธรรม” เริ่มต้นด้วยการจัดหมวดหมู่ของคำโดยการนำลักษณะทางไวยากรณ์เข้ามาจับ จากนั้นจึงคัดรูปคำภาษาที่มีคำว่า “ธรรม” ปรากฏอยู่ ตอนที่ ๓ เป็นการสืบค้นความหมายของคำว่า “ธรรม” ที่ปรากฏในบริบทอื่นนอกเหนือจากคัมภีร์ธรรมบท ทั้งนี้เพื่อใช้เป็นฐานข้อมูลสำหรับการศึกษาวิเคราะห์สืบต่อไป

๒.๑ คัมภีร์ธรรมบท

คำว่า ธรรมบท เท่าที่ได้พิจารณารายละเอียดจากแหล่งข้อมูลต่าง ๆ พบว่า โดยสรุปแล้วมีความหมาย ๓ นัย คือ

นัยแรก หมายถึงคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา เป็น ๑ ใน ๑๕ คัมภีร์ อยู่ในพระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๕ หมวดขุททกนิกาย ได้แก่ ขุททกปาฐะ, ธรรมบท, อุทาน, อิติวุตตกะ, สุตตนิบาต, วิมานวัตถุ, เปตวัตถุ, เถรคาถา, เถรีคาถา, ชาตกะ, นิเทศ, ปฏิสัมภิทามรรค, อปทาน, พุทธวงศ์, และจริยาปิฎก

คำว่า ขุททกนิกาย หมายถึง คัมภีร์ปลีกย่อยหลายคัมภีร์ที่นำมารวมไว้ในหมวดหมู่เดียวกัน เพราะไม่สามารถจัดเข้าในนิกายทั้ง ๔ คือ ทิมนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย และอังคุตตรนิกายได้^๑ เป็นคัมภีร์ที่มีลักษณะเฉพาะของตน ไม่ซ้ำแบบกัน จึงรวบรวมไว้เป็นหมวดหนึ่งต่างหาก จะเรียกว่าหมวดเบ็ดเตล็ดก็ได้

นัยที่สอง^๒ หมายถึง ภาษิต บทแห่งธรรม บทธรรม ข้อธรรม^๓ ที่พระพุทธเจ้าตรัสแก่บุคคลในโอกาส และสถานที่แตกต่างกันออกไป ภาษิตเหล่านี้อาจจะอยู่ในรูปของร้อยกรอง เรียกว่า คาถา บางครั้งจึงนิยมเรียกติดปากว่า คาถาธรรมบท หรืออาจจะอยู่ในรูปของร้อยแก้ว เพ่งถึงธรรมบทหนึ่งหมวดหนึ่งที่สามารถยังประโยชน์ให้สำเร็จได้ เช่น ชันธ ๕ ความไม่พยายาบาท การไม่เพ่งเล็ง สัมมาสติ สัมมาสมาธิ เป็นต้น

^๑ ศักดิ์ศรี แย้มนัตตา, **วรรณคดีพุทธศาสนาพากย์ไทย**, (กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑๔.

^๒ ความหมายตามนัยนี้ ผู้วิจัยสรุปจากคำอธิบายตามนัยที่ปรากฏในบทนำที่ท่านได้อธิบายเอาไว้ ดู ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/บทนำ/(๒๓)

^๓ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรมสภา, ๒๕๕๔), หน้า ๑๔๖.

ในธรรมบท มีคาถาที่พรรณนาถึงคุณของคาถาบทหนึ่ง หรือบทธรรมบทหนึ่งว่า แม้จะเป็นเพียงคาถาบทหนึ่ง หรือบทหนึ่ง แต่ประกอบด้วยประโยชน์ ฟังแล้วทำให้เกิดความจิตเกิดความสุขสงบระงับ ย่อมประเสริฐกว่าคาถาอื่นเป็นร้อยเป็นพัน^๔

นัยที่สาม หมายถึง วิธี หรือแนวทางสำหรับการเข้าถึงธรรม ความหมายตามนัยนี้ มักแปลหรือให้ความหมาย ปท ว่าหมายถึง ทาง เป็นความหมายเชิงปฏิบัติ เพ่งถึงบทธรรมแต่ละบทในฐานะเป็นแนวทาง อูบาย วิธี^๕สำหรับการดำเนิน หรือพัฒนาคุณภาพชีวิตตั้งแต่ระดับต้น กระทั่งถึงเป้าหมายสูงสุดคือพระนิพพาน พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรมแปลศัพท์นี้ว่า “The Way of Truth”^๖ ทำนองเดียวกับที่ F. Max Müller แปลเป็น “Footstep of Religion”^๗

๒.๑.๑ ความเป็นมาของธรรมบท

ธรรมบท ถือเป็นพุทธพจน์ประเภทร้อยกรอง พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในโอกาสต่าง ๆ เมื่อมีการทำสังคายนา จึงได้มีการรวบรวมไว้เป็นหมวดหมู่ และจัดเข้าในหมวดขุททกนิกายแห่งสุดท้ายคือนิฎก มีจำนวนทั้งหมด ๙ เล่ม คือตั้งแต่เล่มที่ ๒๕-๓๓ มีทั้งหมด ๑๕ คัมภีร์ ธรรมบทเป็นคัมภีร์ที่ ๒ และได้รับการบันทึกไว้ในพระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๕

พิจารณาในแง่ของความเป็นมาของคัมภีร์ ยังไม่สามารถระบุระยะเวลาที่แน่ชัดลงไปได้ว่า คัมภีร์ธรรมบท ได้รับการรวบรวมเป็นคัมภีร์ครั้งแรกเมื่อใด แต่ปรากฏทางพระพุทธศาสนาอย่างเช่น พระพุทธโฆสจารย์ ผู้รจนารรรถกถาธรรมบท มีความเห็นว่า คัมภีร์นี้น่าจะได้รับการชำระมาแล้ว ตั้งแต่คราวทำสังคายนาครั้งที่ ๑^๘ ครั้นต่อมาก็มีการทรงจำในรูปของมุขปาฐะ กระทั่งมีการจารึกลงเป็นลายลักษณ์อักษรครั้งแรกในคราวทำสังคายนาครั้งที่ ๓ (ครั้งแรกในศรีลังกา) ในรัชสมัยของพระเจ้าวิภูคามฉินอภัย (พ.ศ.๔๕๕-๔๖๗) ทั้งนี้เนื่องจากมองเห็นว่า แต่เดิมนั้นภิกษุมีปัญญามาก สืบทอดพระบาลีคือพระไตรปิฎก พร้อมทั้งอรรถกถาด้วยมุขปาฐะ แต่ต่อมาสติปัญญาการทรงจำของมนุษย์เริ่มเสื่อมลง การจารึกธรรมลงในคัมภีร์ย่อมทำให้เกิดความมั่นคงถาวร^๙

ต่อมาได้มีการแต่งอรรถกถาธรรมบท ซึ่งเชื่อกันว่า ผู้แต่งก็คือพระพุทธโฆสจารย์ เมื่อประมาณ พ.ศ.๙๔๓ อย่างไรก็ตามประเด็นนี้ยังไม่เป็นที่ยุติ เพราะเมื่อมีการวิเคราะห์ผลงาน

^๔ ชู.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๐๐-๑๐๒/๖๑-๖๒.

^๕ ราชกฤษฎีกา นัยความหมาย ปท ไว้ ๓ ความหมาย ได้แก่ ๑. ทาง (path) ๒.อูบาย (means) ๓. วิธี (way) ดู S. Radhakrishnan. The Dhammapada. (Oxford: Oxford University Press, 1996), p.1.

^๖ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต),พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑),หน้า ๓๓๐.

^๗ F. Max Müller, (tr.).The Dhammapada and Sutta Nipata Sacred Books of East, Vol.10, (Oxford: The Clarendon Press,1881), p. xlv.

^๘ S.Radhakrishnan, The Dhammapada, (Oxford: Oxford University Press, 1996),p.1.

^๙ พระมหานามเถระ และคณะบัณฑิต, คัมภีร์มหาวงศ์ ภาค ๑, สุเทพ พรเมเลิศ ผู้แปล, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,๒๕๕๓), หน้า๓๐๒.

เทียบเคียงระหว่างคัมภีร์วิสุทธิมรรคกับอรรถกถาธรรมบทแล้ว ภาษาด้อยกว่ามาก ผู้รู้หลายท่านจึงไม่ปลงใจเชื่อว่า เป็นผลงานของพระพุทธโฆสาจารย์^{๑๐} ผู้วิจัยเห็นด้วยกับข้อสังเกตดังกล่าว เพราะบทปณามคาถา ซึ่งถือเป็นเสมือนคำปรารภการแต่งหนังสือโดยทั่วไป ตอนท้ายของบท พระพุทธโฆสาจารย์ก็ใช้คำว่า

จักกล่าวอรรถกถา อันพรรณนาอรรถแห่งพระธรรมบทนั้นด้วยภาษาอื่น โดยอรรถ ไม่ให้เหลือเลย ละภาษานั้น และลำดับคำอันถึงพิสดารเกินเสีย ยกขึ้นสู่ภาษาอันเป็นแบบที่ไพเราะ อธิบายบทพญฺุณณะแห่งคาถาทั้งหลายที่ท่านยังมิได้อธิบายไว้แล้วในอรรถกถานั้นให้สิ้นเชิง นำมาซึ่งปิติปราโมทย์แห่งใจ อิงอาศัยอรรถและธรรม แก่นักปราชญ์ทั้งหลาย^{๑๑}

ซึ่งฟังได้ว่า อรรถกถาธรรมบทนี้ มีมาก่อนแล้ว พระพุทธโฆสาจารย์เพียงแค่ทำหน้าที่แปลจากภาษาสิงหลมาเป็นภาษาบาลีอีกทอดหนึ่ง โดยขณะที่แปลนั้น ท่านก็ได้อธิบายข้อความเพิ่มเติมในส่วนที่ยังมิได้อธิบายเอาไว้ เพื่อให้เกิดความชัดเจน และสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

๒.๑.๒ ความสำคัญของธรรมบท

ธรรมบท ถือเป็นคัมภีร์ที่มีความสำคัญหลายประการ

ประการแรก เป็นคัมภีร์ที่บันทึกหัวข้อธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าในรูปของร้อยกรอง ซึ่งใช้ภาษาที่สั้น กระชับ และมีความหมายลึกซึ้ง แต่ก็สามารถเข้าใจได้โดยไมยาก แต่ละคาถา มีใจความสมบูรณ์ในตัวเอง ทั้งยังครอบคลุมเนื้อหาหลักธรรมคำสอนที่เป็นหัวใจสำคัญของพระพุทธศาสนาไว้อย่างครบถ้วน เหมาะสำหรับผู้เริ่มต้นศึกษาพระพุทธศาสนา และต้องการทราบเนื้อหาคำสอนที่เป็นแก่นแท้ของพระพุทธศาสนาโดยภาพรวม แต่อาจไม่มีเวลาเพียงพอสำหรับศึกษาค้นคว้าคัมภีร์เล่มหนา ๆ หรือมีเวลา แต่ข้อจำกัดเรื่องสำนวนภาษา ก็สามารถเริ่มด้วยการศึกษาธรรมบท

ประการที่สอง บทธรรมเป็นพระพุทธพจน์ คือเป็นพระดำรัสของพระพุทธเจ้า การได้อ่านทำให้ผู้อ่านเกิดความรู้สึกว่าเหมือนได้นั่งอยู่ตรงพระพักตร์ของพระพุทธเจ้า และได้ดั่งดรัสพระธรรมคำสอนจากพระโอษฐ์ของพระองค์โดยตรง นอกจากนี้ การศึกษาธรรมบท จะทำให้ผู้ศึกษาเกิดความรู้ความเข้าใจหลักธรรมคำสอนที่ถูกต้อง นับตั้งแต่ความรู้พื้นฐานสำหรับการดำรงชีวิตทั่วไป กระทั่งถึงหลักปฏิบัติอันจะนำไปสู่ความรู้แจ้งเห็นจริงคำสั่งสอน และด้วยเหตุผลนี้เองที่ทำให้ปราชญ์บางท่านได้จัดคัมภีร์ธรรมบทเข้าในกลุ่มของคัมภีร์คลาสสิกเล่มหนึ่งของโลก

ประการที่สาม มีการนำบทธรรมในคาถาธรรมบทไปประยุกต์ใช้อย่างกว้างขวาง ทั้งในรูปของการเทศนา ธรรมบรรยาย หรือแม้แต่นำไปเป็นปรัชญาขององค์กร สถาบันการศึกษา แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของคาถาธรรมบทที่มีต่อชีวิตและสังคม

^{๑๐} ดู ศักดิ์ศรี แยมน์ดดา, **อ้างแล้ว**, หน้า ๔. ในงานของ Kanai Lal Hazra, 'Studies on Pali Commentaries' ก็มีความเชื่อในลักษณะเช่นนี้ ดูรายละเอียด ใน Kanai Lal Hazra, 'Studies on Pali Commentaries', (Delhi:D.K.Publishers Distributors (P) Ltd.,1991), p. 202.

^{๑๑} พ.ธ.อ.๑/๒/๑/๗.

ตัวอย่างบทธรรมที่มาจากคถาธรรมบท และถูกนำมาใช้ในสังคมไทย เป็นที่รู้จักกันอย่างกว้างขวาง เช่น

เวรย่อมระงับด้วยการไม่จองเวร ^{๑๒}	
ปมาโท มจฺจุโน ปท ^{๑๓}	ความประมาทเป็นทางแห่งความตาย ^{๑๔}
สุขา สงฺขสฺส สามคฺคี ^{๑๕}	ความสามัคคีของหมู่เป็นเหตุนำสุขมาให้ ^{๑๖}
ซิมฺมจฺฉา ปรมมา โรคา ^{๑๗}	ความหิวเป็นโรคอย่างยิ่ง ^{๑๘}
อาโรคฺยปรมมา ลาภา ^{๑๙}	ความไม่มีโรคเป็นลาภอย่างยิ่ง ^{๒๐}
วิสสาสปรมมา ญฺาติ ^{๒๑}	ความคุ่นเคยเป็นญาติอย่างยิ่ง ^{๒๒}
อตฺตา หิ อตฺตโน นาโถ ^{๒๓}	ตนนั้นแหละเป็นที่พึ่งของตน ^{๒๔}

นอกจากการนำไปใช้ในลักษณะดังกล่าว ยังมีการนำคถาธรรมบทไปแต่งเป็นร้อยกรองสำนวนไทย เพื่อให้เกิดอรรถรสทางด้านภาษา ผู้อ่านเกิดความซาบซึ้งเพิ่มยิ่งขึ้น บทร้อยกรองเหล่านั้นมีทั้งถอดความโดยตรงตามตัวอักษร และเก็บใจความบางส่วนที่กินใจมาร้อยเรียงใหม่ ซึ่งพบเห็นอย่างแพร่หลาย^{๒๕} ในประเทศศรีลังกาถึงกับกำหนดให้สามเณรที่จะบวชเป็นพระต้องท่องจำคัมภีร์ธรรมบทให้ได้คล่องปากเสียก่อน^{๒๖}

อนึ่ง บางส่วนของคถาธรรมบท ยังถูกนำไปใช้เป็นปรัชญาขององค์กรต่าง ๆ ทั้งภาครัฐ เอกชน ซึ่งในที่นี้ รวมทั้งองค์กรสงฆ์ด้วย เช่น

^{๑๒} พุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๕/๒๕.

^{๑๓} พุ.ธ.(บาลี) ๒๕/๒๑/๑๙.

^{๑๔} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๑/๓๑.

^{๑๕} พุ.ธ.(บาลี) ๒๕/๑๙๔/๕๑.

^{๑๖} พุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑๙๔/๙๓.

^{๑๗} พุ.ธ.(บาลี) ๒๕/๒๐๓/๕๒.

^{๑๘} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๐๒/๙๕.

^{๑๙} พุ.ธ.(บาลี) ๒๕/๒๐๔/๕๓.

^{๒๐} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๐๔/๙๖.

^{๒๑} พุ.ธ.(บาลี) ๒๕/๒๐๔/๕๓.

^{๒๒} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๐๔/๙๖.

^{๒๓} พุ.ธ.(บาลี) ๒๕/๑๖๐/๔๕.

^{๒๔} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๖๐/๘๒.

^{๒๕} ดูตัวอย่างในงานวิจัย ภูวนิศ วงศ์สุวรรณ, “การศึกษาเรื่องพุทธวจนะในธรรมบทของเสฐียรพงษ์ วรรณปก”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต, ภาควิชาภาษาไทย, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๖), หน้า ๕-๗.

^{๒๖} Jotiya Dhirasekera, *Encyclopaedia of Buddhism*, (Sri Lanka: The Government of Sri Lanka, 1979), p.488.

อติโรจติ ปณฺญา ย สมฺมาสมฺพุทฺธสาวโก^{๒๗} ใช้เป็นข้อความในตราแม่กองธรรมและ
กองบาลีสนามหลวงของคณะสงฆ์ไทย

อตฺตานํ ทมยนฺติ ปณฺทิตา^{๒๘} ใช้เป็นสุภาษิตประจำมหาวิทยาลัยเชียงใหม่
อตฺตานํ อุปมํ กตฺวา^{๒๙} ใช้เป็นสุภาษิตประจำมหาวิทยาลัยมหิดล โดยดัดแปลงคำ
เล็กน้อย คือเปลี่ยนกิริยา กตฺวา เป็น กเร กลายเป็นคำใหม่ว่า อตฺตานํ อุปมํ กเร ซึ่งคำนี้ ประเวศ วัชร
ยีนย่นว่ามาจากธรรมบท^{๓๐}

สุขา สงฺขสฺส สามคฺคี^{๓๑} ใช้เป็นสุภาษิตประจำโรงเรียนเบญจมราชรังสฤษฎิ์

๒.๑.๓ ธรรมบทกับอรรถกถาธรรมบท

มีข้อควรทำความเข้าใจเล็กน้อยเมื่อกล่าวถึงธรรมบท เพราะมีความเข้าใจคลาดเคลื่อนอยู่
ความคลาดเคลื่อนดังกล่าว เกิดขึ้นจากใช้คำที่ไม่ระมัดระวัง กระทั่งกลายเป็นความเคยชิน สุดท้ายก็
คิดว่าเป็นเรื่องเดียวกัน ทำนองเดียวกับเมื่อกล่าวถึงธรรมบท หลายท่าน โดยเฉพาะนักเรียนบาลี
มักจะนึกถึงหนังสือที่ใช้สำหรับเรียนแปล-แต่ง ซึ่งเป็นผลงานของพระพุทฺธโฆสจารย์

แท้จริงแล้ว คัมภีร์ที่เป็นผลงานของพระพุทฺธโฆสจารย์ เป็นอรรถกถาธรรมบท ไม่ใช่ตัว
ธรรมบท

ธรรมบทเป็นพระพุทฺธพจน์ จาริกอยู่ในคัมภีร์ธรรมบท เป็น ๑ ใน ๑๕ คัมภีร์ อยู่ในหมวด
ขุททกนิกาย รูปแบบของเนื้อหาเป็นร้อยกรองล้วน ขณะที่อรรถกถาธรรมบท เป็นงานนิพนธ์ที่อธิบาย
ขยายความธรรมบทอีกทอดหนึ่ง ส่วนนี้เป็นงานของพระพุทฺธโฆสจารย์ ลักษณะของบทประพันธ์จัด
อยู่ในประเภทวิมุตติสส คือมีทั้งร้อยแก้ว และร้อยกรองผสมกัน

อนึ่ง มีข้อสังเกตเกี่ยวกับธรรมบทกับอรรถกถาธรรมบทเพิ่มเติมคือ คาถาธรรมบท มี
จำนวน ๔๒๓ คาถา ตรงกันทั้งฉบับสิงหฬ พม่า อินเดีย และฉบับอื่น ๆ แต่ท้องถิ่นที่ต่าง
ยกขึ้นประกอบในอรรถกถาธรรมบทหาตรงกันไม่ ฉบับของไทยมี ๓๐๒ เรื่อง ตรงกับฉบับสิงหฬ ส่วน
ฉบับพม่ามี ๓๐๕ เรื่อง เพราะในเรื่องเดียวกันท่านแยกกล่าวสองเรื่องก็มี^{๓๒}

^{๒๗} พุ.ธ.(บาลี) ๒๕/๕๙/๒๗.

^{๒๘} พุ.ธ.(บาลี) ๒๕/๘๐/๓๑.

^{๒๙} พุ.ธ.(บาลี) ๒๕/๑๓๐/๔๐.

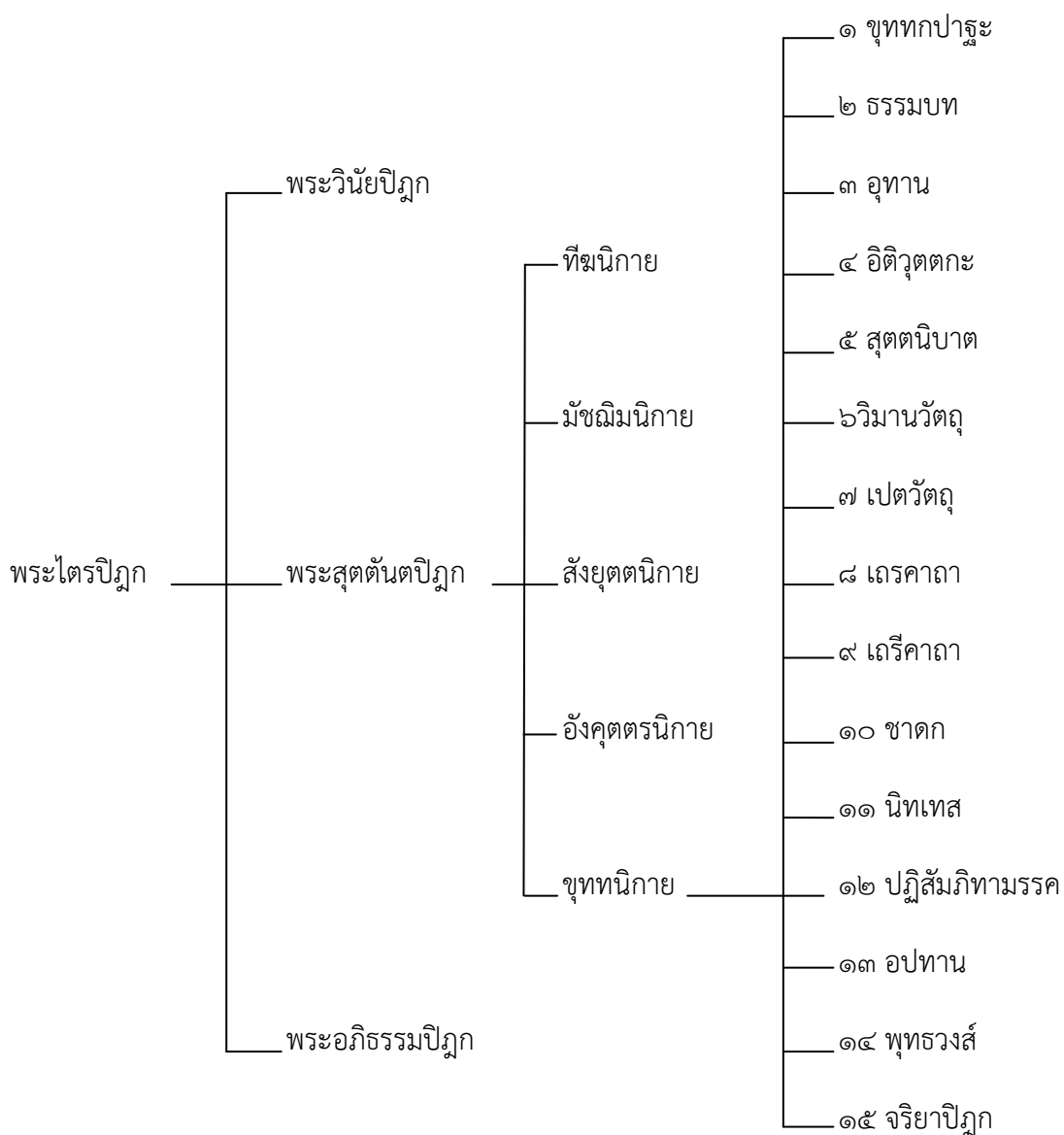
^{๓๐} ประเวศ วัชร “คำนิยม” ใน เสฐียรพงษ์ วรรณปก, พุทธวจนะในธรรมบท, หน้า (๙).

^{๓๑} พุ.ธ.(บาลี) ๒๕/๑๙๔/๕๑.

^{๓๒} พระสุวิมลธรรมาจารย์, ผู้แปล, ธรรมบทคาถา-แปล, (พระนคร: โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๑๓), หน้า

๒.๑.๔ โครงสร้างพระไตรปิฎก

โครงสร้างพระไตรปิฎกข้างล่างต่อไปนี้ เป็นมุ่งเน้นคัมภีร์ธรรมบท ในส่วนของวินัยปิฎก และสัตตันตปิฎกจึงไม่ได้แสดงรายละเอียดไว้

จากโครงสร้างดังกล่าว แสดงให้เห็นว่า คัมภีร์ธรรมบท เป็นคัมภีร์ลำดับที่ ๒ ของหมวด ขุททกนิกาย

๒.๑.๕ การจัดหมวดหมู่ในคัมภีร์ธรรมบท

การจัดหมวดหมู่ในคัมภีร์ธรรมบท ยึดหัวข้อธรรมที่มีลักษณะเดียวกัน หรือตรงกันข้ามกัน เรียกว่า วรรค การตั้งชื่อวรรค ก็ถือเอาเนื้อหาสาระของธรรมนั้น ๆ และเรื่องนั้น ๆ เป็นเกณฑ์ เช่น หมวดธรรมที่เป็นคู่กัน มีความหมายตรงกันข้ามกัน เป็นต้นว่า ตี-ชั่ว, จองเวร-ไม่จองเวร, สามัคคี-แตกสามัคคี, สาระ-อสาระ เป็นต้น จัดอยู่ในกลุ่มเดียวกัน เรียกว่า ยมกวรรค

หมวดธรรมที่ว่าด้วยเรื่องความไม่ประมาท เรียกว่า อัปมาทวรรค หมวดธรรมที่ว่าด้วยเรื่องจิต เรียกจิตตวรรค หมวดธรรมที่ว่าด้วยเรื่องดอกไม้ เรียกว่า ปุพผวรรค หมวดธรรมที่ว่าด้วยคนทำความชั่วตกรอก เรียกว่า นิรยวรรค เป็นต้น

ในจำนวนคาถา ๔๒๓ คาถา จัดเป็นหมวดหมู่ตามวรรคต่าง ๆ รวม ๒๖ วรรค แต่ละวรรคมีคาถาประกอบเรื่องมากบ้าง น้อยบ้างไม่เท่ากัน ดังรายละเอียดต่อไปนี้^{๓๓}

ชื่อวรรค	จำนวนเรื่อง	จำนวนคาถา
ยมกวรรค	๑๔	๒๐
อัปมาทวรรค	๙	๑๒
จิตตวรรค	๙	๑๑
ปุพผวรรค	๑๒	๑๖
พาลวรรค	๑๕	๑๖
ปิณฑิตวรรค	๑๑	๑๖
อรหัตตวรรค	๑๐	๑๔
สหัสสวรรค	๑๔	๑๐
ปาปวรรค	๑๒	๑๖
ทัณทวรรค	๑๑	๑๗
ชราวรรค	๙	๑๑
อิตตวรรค	๑๐	๑๐
โลกวรรค	๑๑	๑๒
พุทฺธวรรค	๙	๑๘
สุขวรรค	๘	๑๒
ปิยวรรค	๘	๑๒
โกธวรรค	๙	๑๔
มลวรรค	๑๒	๒๑
จัมมภูตวรรค	๑๐	๑๗
มัคควรรค	๑๒	๑๗
ปกิณณกวรรค	๙	๑๖

^{๓๓} พุ.ธ.(ไทย) ๒๕/บทนำ/(๒๔).

ชื่อวรรณคดี	จำนวนเรื่อง	จำนวนคาถา
นิรยวรรค	๙	๑๔
นาควรรค	๘	๑๔
ตัมพวรรค	๑๒	๒๖
ภิกขุวรรค	๑๒	๒๓
พราหมณวรรค	๔๐	๔๒
รวม ๒๖ วรรค	๓๐๕ เรื่อง	๔๒๓ คาถา

๒.๑.๖ รูปแบบฉันทลักษณ์ในคัมภีร์ธรรมบท

ฉันท คือการกำหนดจำนวนพยางค์ในแต่ละบาทของคาถา ส่วนคาถาคือการวางครุหุเป็นแบบต่าง ๆ ตามบัญญัติแห่งฉันทลักษณ์ ส่วนฉันทลักษณ์ คือระเบียบว่าด้วยการประพันธ์บทร้อยกรอง^{๓๔}

คาถาที่ปรากฏในคัมภีร์ธรรมบทมี ๒ ประเภท คือ^{๓๕}

๑. คาถามาตราพद्य ในวุตโตทัยมี ๒๕ ประเภท แต่มีใช้ในคัมภีร์ธรรมบท ๓ ประเภท ได้แก่ เวตาลยฉันท (คาถาที่ ๑๕, ๑๖, ๑๗, ๑๘, ๒๔, ๔๔, ๔๕, ๘๐, ๙๕, ๑๔๕, ๑๗๙, ๑๘๐, ๒๓๕, ๒๓๖, ๒๓๗, ๒๓๘, ๒๔๐, ๒๔๔, ๒๔๕, ๓๒๔, ๓๓๔, ๓๔๑, ๓๔๒, ๓๔๓, ๓๔๔, ๓๔๘, ๓๔๙, ๓๕๐, ๓๖๒, ๓๖๓, ๓๘๘) โอปปาติยฉันท (คาถาที่ ๑๔๘, ๓๑๗) และอาปาทลิกฉันท (คาถาที่ ๓๗๑)

๒. คาถาวรรณพद्यมี ๘๓ ประเภท แต่มีใช้ในคัมภีร์ธรรมบท ๑๕ ประเภท ได้แก่ ปฏฐยาวัตรฉันท (๘ พยางค์), วิปูลฉันท (๘ พยางค์), อุชชาติฉันท (๑๑ พยางค์), อินทริยฉันท (๑๑ พยางค์), อุเพนทริยฉันท (๑๑ พยางค์), อินทรวงศ์ฉันท (๑๒ พยางค์), วังสัณฐฉันท (๑๒ พยางค์), กมลฉันท (๑๒ พยางค์), ฤษัณฐฉันท (๑๒ พยางค์), ลลิตฉันท (๑๒ พยางค์), วาโตมฉันท (๑๑ พยางค์), เวสสเทวีฉันท (๑๒ พยางค์), อุพาสกฉันท (๑๒ พยางค์), สิริฉันท (๑๑ พยางค์), และอาชยานกฉันท (๑๑ พยางค์)^{๓๖}

๒.๒ การสืบค้นรูปศัพท์ของคำว่า “ธรรม”

จากการสืบค้นคาถาธรรมบท จำนวน ๔๒๓ คาถา พบคำว่า “ธรรม” ปรากฏอยู่ในคาถาต่าง ๆ จำนวน ๔๙ คาถา และ ปรากฏรูปคำหลายลักษณะ คือ มีทั้งที่เป็นคำเดี่ยวและคำผสม โดยจำแนกเป็น เป็นคำสมาส คำสนธิ และคำที่ลงปัจจัยในศัพท์ิต รวมทั้งสิ้น ๖๘ คำ

๒.๒.๑ รูปศัพท์ของคำว่า “ธรรม” กลุ่มศัพท์เดี่ยว

รูปศัพท์ของคำว่า “ธรรม” ที่ปรากฏในคัมภีร์ธรรมบทกลุ่มนี้ ประกอบด้วยลักษณะทางไวยากรณ์ มีวิภัตติเป็นต้น ดังนี้

^{๓๔} พระคันธสารภิกขุ, ผู้แปล, วุฒโตทยมัญชร. (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕), หน้า (๑๗).

^{๓๕} พระธรรมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม), งานวิจัยการศึกษาเชิงวิเคราะห์: พระคาถาธรรมบท. (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕), หน้า (๕๗).

^{๓๖} คาถาใดเป็นฉันทใด พึงดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า (๕๗)-(๖๑).

รูปศัพท์	คาถาที่	ลักษณะทางไวยากรณ์			
		ประเภท	ลิงค์	พจน์	วิภัตติ
ธมฺมา	๑,๒,๑๐๙,๒๔๒,๒๗๙	นาม.	ปु.	พหู.	ป.
ธมฺโม	๕,๑๕๑,๒๖๑,๓๙๓	นาม.	ปु.	เอก.	ป.
ธมฺมานิ	๘๒	นาม.	นปु.	พหู.	ทุ.
ธมฺมํ	๖๕, ๘๗, ๑๖๗, ๑๖๘, ๑๖๙, ๑๗๖, ๑๙๐, ๒๕๙, ๒๖๖, ๓๖๓, ๓๖๔, ๓๗๓, ๓๙๒	นาม.	ปु.	เอก.	ทุ.
ธมฺเมน	๒๕๗	นาม.	ปु.	เอก.	ต.
ธมฺมสฺส	๒๐, ๒๕๗	นาม.	ปु.	เอก.	จตุ.
ธมฺมานํ	๒๗๓	นาม.	ปु.	พหู.	ฉ.
ธมฺเม	๗๙, ๘๖	นาม.	ปุ.	เอก.	ส.
ธมฺเมสุ	๓๕๓, ๓๘๔	นาม.	ปุ.	พหู.	ส.

จากตาราง คำว่า ธมม เป็นได้ ๒ ลิงค์ คือ ปุงลิงค์ พบ ๓๐ คำ และนปุงสกลิงค์ พบ ๑ คำ ประกอบด้วยปฐมาวิภัตติ ๙ ครั้ง ทุตยาวิภัตติ ๑๔ คำ, ตุตยาวิภัตติ ๑ คำ, จตุตถีวิภัตติ ๒ คำ, ฌฏฐีวิภัตติ ๑ คำ, สัตตมีวิภัตติ ๔ คำ, เป็นเอกพจน์ ๒๑ คำ พหูพจน์ ๙ คำ และเป็นคำนามทั้งหมด

๒.๒.๒ รูปศัพท์ของคำว่า “ธรรม” กลุ่มที่เป็นศัพท์ผสม

รูปศัพท์	คาถาที่	ลักษณะทางไวยากรณ์			
		ประเภท	ลิงค์	พจน์	วิภัตติ
ธมฺมิโก	๘๔	ตัทธิต	ปु.	เอก.	ป.
อธมฺโม	๒๔๘	สมาส	ปุ.	เอก.	ป.
อธมฺเมน	๘๔	สมาส	ปุ.	เอก.	ต.
อนุธมฺมจารี	๒๐	นามกิตก์	ปุ.	เอก.	ป.
ธมฺมจารี	๑๖๘, ๑๖๙	นามกิตก์	ปุ.	เอก.	ป.
ธมฺมชีวิโน	๒๔	สมาส	ปุ.	พหู.	จตุ.
ธมฺมชีวินํ	๑๖๔	สมาส	ปุ.	พหู.	ฉ.
สทฺธมฺมํ	๓๘, ๖๐	สมาส	ปุ.	เอก.	ทุ.
สทฺธมฺมา	๓๖๔	สมาส	ปุ.	พหู.	ป.
ธมฺมปทํ	๔๔, ๔๕, ๑๐๒	สมาส	ปุ.	เอก.	ทุ.
สงฺฆาตธมฺมานํ	๗๐	สมาส	ปุ.	พหู.	ฉ.
ธมฺมานวุตฺติโน	๘๖	สมาส	ปุ.	พหู.	ป.
ธมฺมมุตฺตมํ	๑๑๕	สมาส	ปุ.	เอก.	ทุ.
ธมฺมวินิฉฺฌเยน	๑๔๔	สมาส	ปุ.	เอก.	ต.

รูปศัพท์	คาถาที่	ลักษณะทางไวยากรณ์			
		ประเภท	ลิงค์	พจน์	วิภัติ
สทมมสสนัน	๑๘๒	สมาส	นปฺ.	เอก	ป.
สทมมเทสนา	๑๙๔	สมาส	ปฺ.	เอก.	ป.
ธมมปีติรส	๒๐๕	สมาส	ปฺ.	เอก.	ทฺ.
ธมมภูริ	๒๕๖, ๒๕๗	สมาส	ปฺ.	เอก.	ป.
ธมมภูริ	๒๑๗	สมาส	นปฺ.	เอก.	ทฺ.
ธมมธโร	๒๕๙	สมาส	ปฺ.	เอก.	ป.
ธมมคตา	๒๙๗	สมาส	ปฺ.	พหู.	ป.
ปาปธมมา	๓๐๗	สมาส	ปฺ.	พหู.	ป.
ธมมทาน	๓๕๔	สมาส	นปฺ.	เอก.	ป.
ธมมรโส	๓๕๔	สมาส	ปฺ.	เอก.	ป.
ธมมรติ	๓๕๔	สมาส	ปฺ.	เอก.	ป.
ธมมรโต	๓๖๔	สมาส	ปฺ.	เอก.	ป.
ธมมาราโม	๓๖๔	สมาส	ปฺ.	เอก.	ป.

จากตารางพบว่า เรียงหน้าคำอื่น ๑๘ คำ เรียงหลังคำอื่น ๗ คำ อยู่ระหว่างคำอื่น ๓ คำ, ประกอบด้วยอุปมาวิภัติ ๑๗ คำ, ทุตติยาวิภัติ ๕ คำ, ตติยาวิภัติ ๒ คำ, จตุตถวิภัติ ๑ คำ, ฉกฺขวิภัติ ๑, รูปเอกพจน์ ๒๑ คำ พหูพจน์ ๗ คำ, เป็นนามกิตก์ ๒ คำ และเป็นศัพท์สมาส ๒๔ คำ ศัพท์ตัทธิต ๑ คำ

๒.๒.๓ รูปคาถาที่มีคำว่า “ธรรม” ปรากฏอยู่

รูปศัพท์ของคำว่า “ธรรม” ที่ปรากฏในคัมภีร์ธรรมบท มีหลายลักษณะ มีทั้งศัพท์เดี่ยวโดด ๆ และมีศัพท์สนธิ มีทั้งรูปเอกพจน์ และพหูพจน์ มีทั้งที่เป็นนามศัพท์ และคุณศัพท์ แจกแจงตามวิภัติต่าง ๆ เป็นอุปมาวิภัติบ้าง ทุตติยาวิภัติบ้าง ฉกฺขวิภัติ สัตตมีวิภัติบ้าง

ผู้วิจัยคัดรูปคาถาเหล่านั้นมาเพื่อเป็นตัวอย่างประกอบการพิจารณา โดยได้ใส่ตัวเลขกำกับเพื่อสะดวกในการนับจำนวนครั้งที่ปรากฏในแต่ละคาถา ดังนี้

ลำดับ	คาถาที่	รูปคาถา ^{๓๗}
๑	๑	มโนบุพพงคมา ธมมา ^(๑) มโนเสฏฐา มโนมยา มนสา เจ ปทุมฺเฐน ภาสติ วา กโรติ วา ตโต นํ ทุกขมเนวติ จกฺกัว วหโต ปทํ.
๒	๒	มโนบุพพงคมา ธมมา ^(๒) มโนเสฏฐา มโนมยา มนสา เจ ปสนฺเนน ภาสติ วา กโรติ วา ตโต นํ สุขมเนวติ จกฺกัว วหโต ปทํ.

^{๓๗} ลำดับเลขที่ปรากฏในรูปคาถา ระบุนับจำนวนคำที่พบลำดับที่ ๑-๖๘

ลำดับ	คาถาที่	รูปคาถา
๓	๕	น หิ เวเรน เวรานิ สมมนตัส กุทางน อเวเรน จ สมมนติ เอส ธมโม ^(๓) สมนนตโน.
๔	๒๐	อปปมปิ เจ สหิต ภาสมาโน ธมมส ^(๔) โหติ อนุธมมจารี ^(๕) ราคณจ โทสณจ ปหาย โมห สมมปปชาโน สุวิมุตตจิตโต อนุปาทิยาโน อธิ วา หุริ วา น ภาควา สามญญสส โหตุ.
๕	๒๔	อุฏฐานวโต สติมโต สุจิกมมสส นิสम्मการิโน สญญตสส จ ธมมชีวิน ^(๖) อปปมตตสส ยโสภิตาตมตติ.
๖	๓๘	อนนวุฐิตจิตตสส สทฐมม ^(๗) อวิชานโต ปริปลวปสาทสส ปญญา น ปริปุรติ.
๗	๔๔	โก อิม ปฐวี วิเชสสติ ยมโลกณจ อิม สเทวก โก ธมมปท ^(๘) สุเทสิต กุสโล ปุปผมิว ปเจสสติ.
๘	๔๕	เสโข อิม ปฐวี วิเชสสติ ยมโลกณจ อิม สเทวก เสโข ธมมปท ^(๙) สุเทสิต กุสโล ปุปผมิว ปเจสสติ.
๙	๖๐	ทีฆา ชาครโต รตติ ทีฆ สนตสส โยชน ทีโฆ พาลาน สัสโร สทฐมม ^(๑๐) อวิชานต.
๑๐	๖๔	ยาวชีวมปิ เจ พาโล ปณตติ ปยิรุปาสติ น โน ธมม ^(๑๑) วิชานาติ ทิพพิ สุปรส ยถา.
๑๑	๖๕	มุกุตตมปิ เจ วิญญู ปณตติ ปยิรุปาสติ ชิปปิ ธมม ^(๑๒) วิชานาติ ชิวหา สุปรส ยถา.
๑๒	๗๐	มาเส มาเส กุสศเคน พาโล ภูยเชถ โภชน น โส สงขาตธมมาน ^(๑๓) กล อคฺขติ โสฬสี.
๑๓	๗๙	ธมมปีติ ^(๑๔) สุขิ เสติ วิปสนนเนน เจตสา อริยปเวทิตเต ธมเม ^(๑๕) สทา รมติ ปณตติโต.
๑๔	๘๒	ยถาปิ รหโท คมกีโร วิปสนโน อนาวีโล เอว ธมมานิ ^(๑๖) สุตวาน วิปสสีทนติ ปณตติตา.

ลำดับ	คาถาที่	รูปคาถา
๑๕	๘๔	น อตตเหตุ น ประสส เหตุ น ปุตตมิจเณ น ธนํ น รมฺมํ น อิจเณย อธมเมณ ^(๑๗) สมิทิมตตโน ส สีลวา ปญญาวา ธมฺมิโก ^(๑๘) สียา.
๑๖	๘๖	เย จ โข สมมทกขาเต ธมฺเม ^(๑๙) ธมฺมานวตติโน ^(๒๐) เต ชนา ปารเมสฺสนติ มจฺจุเชยฺยํ สุตฺตตรํ.
๑๗	๘๗	กณฺห์ ธมฺม ^(๒๑) วิปปหาย สุกํ ภาเวถ ปณฺทิตํ โองกา อนฺนกมมม วิเวเก ยตถ ทูรม.
๑๘	๑๐๒	โย จ คาถา สตํ ภาเส อนตถปทสญฺหิตา เอกํ ธมฺมปท ^(๒๒) เสยโย ยํ สุตฺวา อุปสมมติ.
๑๙	๑๐๙	อภิวาทนสีลิสฺส นิจจํ วุฑฺฒาปจายีโน จตฺตารโธ ธมฺมา ^(๒๓) วฑฺฒนติ อายุ วณฺโณ สุขํ พลํ.
๒๐	๑๑๕	โย จ วสฺสสํ ชีเว อปสฺสํ ธมฺมมุตฺตม ^(๒๔) เอกาหํ ชีวิตํ เสยโย ปสฺสโต ธมฺมมุตฺตม ^(๒๕) .
๒๑	๑๔๔	อสฺส ยถา ภโทร กสาณิวิภูสฺส อาตปิโน สํเวคิโน ภวาท สทฺธาย สีเลน จ วีริเยน จ สมาธิना ธมฺมวินิจฺจนเณ ^(๒๖) จ สมปन्नวิขจจรรณา ปตีสฺสตา ชหิสฺสสทฺททุกฺขมิตํ อนปฺปกํ.
๒๒	๑๕๑	ชีรณฺติ เว ราชรณา สุจิตฺตา อโธ สรีรมฺปิ ชรํ อุปเต สทฺธจ ธมฺโม ^(๒๗) น ชรํ อุปเต สนฺโต หเว สพฺภิ ปเวทยนฺติ.
๒๓	๑๖๘	อุตฺตมฺมูเล นปฺปมชฺเชยฺย ธมฺม ^(๒๘) สุจริตํ จเร ธมฺมจาริ ^(๒๙) สุขํ เสติ อสฺมี โลเก ปรมฺหิ จ.
๒๔	๑๖๙	ธมฺม ^(๓๐) จเร สุจริตํ น นํ ทฺวจจริตํ จเร. ธมฺมจาริ ^(๓๑) สุขํ เสติ อสฺมี โลเก ปรมฺหิ จ.
๒๕	๑๗๖	เอกํ ธมฺม ^(๓๒) อตฺตสฺส มุสาวาทิสฺส ชนฺตโน วิตฺติณฺณปรโลกสฺส นตฺถิ ปาปํ การิยํ .
๒๖	๑๘๒	กิจฺจโน มนุสฺสสปฺภิลากิ กิจฺจํ มจฺจาน ชีวิตํ กิจฺจํ สทฺธมฺมสฺสวณฺ ^(๓๓) กิจฺจโน พุทฺธานมฺบุปฺปาโท.

ลำดับ	คาถาที่	รูปคาถา
๒๗	๑๙๐	โย จ พุทธจ ฌมมณจ ^(๓๔) สงฆณจ สรรณ คโต จตตาริ อริยสจจานิ สมมปปณญาย ปสสติ.
๒๘	๑๙๔	สุโข พุทธานมุปปาโท สุขา สทฐมมเทสนา ^(๓๕) สุขา สัมสส สามคคี สมคคานํ ตโป สุโข.
๒๙	๒๐๕	ปวิเวกรสํ ปิตวา รสํ อุปสมสส จ นิททโร โหติ นิปปาโป ฌมมปิตีรส ^(๓๖) ปิว.
๓๐	๒๑๗	สีลทสสนสมปนฺนํ ฌมมฏฐิ ^(๓๗) สจจวาทีนํ อตตโน กมมกุปพานํ ตณฺขโน กุรุเต ปิย.
๓๑	๒๔๒	มลิตถิยา ทุจจริตํ มจฺเฌรํ ททโต มลํ มลา เว ปาปกา ฌมมา ^(๓๘) อสฺมี โลเก ปรมฺหิ จ.
๓๒	๒๔๘	เอวํ โภ ปุริส ชานาหิ ปาปฌมมา ^(๓๙) อสฺสณฺญตา มา ตํ โลโก อธมโม ^(๔๐) จ จิรํ ทุกฺขาย รนฺธยุ.
๓๓	๒๕๖	น เตน โหติ ฌมมฏฐิ ^(๔๑) เยนตถํ สหสา นเย โย จ อตถํ อนตถณฺจ อุโป นิจฺเฌยย ปณฺทิตो.
๓๔	๒๕๗	อสาทเสน ฌมเมน ^(๔๒) สเมน นยตี ปเร ฌมมสส ^(๔๓) คฺคฺคโต เมธาวี ฌมมฏฐิตี ^(๔๔) ปวฺจจติ น ตาวตา ฌมมธโร ^(๔๕) ยาวตา พหุ ภาสติ.
๓๕	๒๕๙	โย จ อปฺปมฺปิ สุตวาน ฌมม ^(๔๖) กาเยน ปสสติ ส เว ฌมมธโร ^(๔๗) โหติ โย ฌมม ^(๔๘) นปฺปมฺชติ.
๓๖	๒๖๑	ยมฺหิ สจฺจณฺจ ฌมโม ^(๔๙) จ อหีสํ สณฺญโม ทโม ส เว วณฺตมโล อีโร โส เถโรติ ปวฺจจติ.
๓๗	๒๖๖	น เตน ภิกฺขุ โส โหติ ยาวตา ภิกฺขเต ปเร วิสสํ ฌมม ^(๕๐) สมหาย ภิกฺขุ โหติ น ตาวตา.
๓๘	๒๗๓	มคฺคานฺฏฐจฺจโก เสฏฺฐิ ฌมมานํ จตฺโร ปทา วิราโค เสฏฺฐิ ฌมมาน ^(๕๑) ทิปทานณฺจ จกฺขมา.
๓๙	๒๗๙	สพฺเพ ฌมมา ^(๕๒) อนตฺตาติ ยทา ปณฺญาย ปสสติ อถ นิพฺพินฺนํ ทกฺเข เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา.
๔๐	๒๙๗	สุปฺปพฺพุธํ ปพฺพณฺนํ สทา โคตมสวากา เยสํ ทิวา จ รตฺโต จ นิจฺจํ ฌมมคฺตา ^(๕๓) สติ.
๔๑	๓๐๗	กาสาวกณฺฐา พหฺว ปาปฌมมา ^(๕๔) อสฺสณฺญตา ปาปา ปาเปหิ กมฺเมหิ นิรยฺนเต อุปฺปชฺชเร.

ลำดับ	คาถาที่	รูปคาถา
๔๒	๓๕๓	สพพาภิภู สพพวิทูหมสมิ สพเพสุ ฌมเมสุ ^(๕๕) อนุปลิตโต สพพณชโท ตณหกขเย วิมุตโต สย อภิณญาย กมุททิสัยโย.
๔๓	๓๕๔	สพพทาน ฌมมทาน ^(๕๖) ชินาติ สพพรส ฌมมโร ^(๕๗) ชินาติ สพพรตี ฌมมรติ ^(๕๘) ชินาติ ตณหกขโย สพพทุกข ชินาติ.
๔๔	๓๖๓	โย มุขสณญโต ภิกขุ มนตภาณิ อนุทธโต อตถ ฌมมณจ ^(๕๙) ที่เปติ มจฺรํ ตสฺส ภาสีตํ.
๔๕	๓๖๔	ฌมมาราโม ^(๖๐) ฌมมรโต ^(๖๑) ฌมม ^(๖๒) อนุวิจินตย ฌมม ^(๖๓) อนุสสรํ ภิกขุ สทฺธมมา ^(๖๔) น ปริหายติ.
๔๖	๓๗๓	สุญญาคารํ ปวิฏฺฐสฺส สนตจิตตสฺส ภิกขุโน อมาณสี รติ โหติ สมมา ฌมม ^(๖๕) วิปสฺสโต.
๔๗	๓๘๔	ยทา ทเวสุ ฌมเมสุ ^(๖๖) ปารคู โหติ พราหมโณ อถสฺส สพเพ สโยคา อตถ คจฺจนฺติ ชานโต.
๔๘	๓๙๒	ยมหา ฌมม ^(๖๗) วิชานะยย สมมาสมพุทฺธเทสิตํ สกกจจํ ตํ นมสเสยย อคฺคิหุตตํ พราหมโณ.
๔๙	๓๙๓	น ชฎาหิ น โคตเตหิ น ชจจา โหติ พราหมโณ ยมหิ สจจณจ ฌมโม ^(๖๘) จ โส สุจฺจิสฺส จ พราหมโณ.

จากตารางสรุปได้ดังนี้

คาถาธรรมบท ๔๒๓ คาถา มี คาถาที่มีคำว่า “ธรรม” ปรากฏอยู่จำนวน ๔๙ คาถา นับเป็นจำนวนครั้งที่ปรากฏ ๖๘ ครั้ง ดังนี้

คาถาธรรมบทที่มีคำว่า “ธรรม” ปรากฏอยู่ประกอบด้วยคาถาที่ ๑, ๒, ๕, ๒๐, ๒๔, ๓๘, ๔๔, ๔๕, ๖๐, ๖๔, ๖๕, ๗๐, ๗๙, ๘๒, ๘๔, ๘๖, ๘๗, ๑๐๒, ๑๐๙, ๑๑๕, ๑๔๔, ๑๕๑, ๑๖๘, ๑๖๙, ๑๗๖, ๑๘๒, ๑๙๐, ๑๙๔, ๒๐๕, ๒๑๗, ๒๔๒, ๒๔๘, ๒๕๖, ๒๕๗, ๒๕๙, ๒๖๑, ๒๖๖, ๒๗๓, ๒๗๙, ๒๙๗, ๓๐๗, ๓๕๓, ๓๕๔, ๓๖๓, ๓๖๔, ๓๗๓, ๓๘๔, ๓๙๒, ๓๙๓

ในบรรดาคาถาเหล่านี้ จำแนกรายละเอียดได้ดังนี้

๑. คาถาที่มีคำว่า “ธรรม” ปรากฏ เพียงครั้งเดียว ประกอบด้วยคาถาที่ ๑, ๒, ๕, ๒๔, ๓๘, ๔๔, ๔๕, ๖๐, ๖๔, ๖๕, ๗๐, ๘๒, ๘๗, ๑๐๒, ๑๐๙, ๑๔๔, ๑๕๑, ๑๗๖, ๑๘๒, ๑๙๐, ๑๙๔, ๒๐๕, ๒๑๗, ๒๔๒, ๒๕๖, ๒๖๑, ๒๖๖, ๒๗๓, ๒๗๙, ๒๙๗, ๓๐๗, ๓๕๓, ๓๖๓, ๓๗๓, ๓๘๔, ๓๙๒, ๓๙๓

๒. คาถาที่มีคำว่า “ธรรม” ปรากฏ ๒ ครั้ง ประกอบด้วยคาถาที่ ๒๐, ๗๙, ๘๔, ๘๖, ๑๑๕, ๑๖๘, ๑๖๙, ๒๔๘, ๒๕๗,

๓. คาถาที่มีคำว่า “ธรรม” ปรากฏ ๓ ครั้ง มี ๑ คาถา ได้แก่คาถาที่ ๓๕๔

๔. คาถาที่มีคำว่า “ธรรม” ปรากฏ ๔ ครั้ง มี ๑ คาถา ได้แก่คาถาที่ ๒๕๙

๕. คาถาที่มีคำว่า “ธรรม” ปรากฏ ๕ ครั้ง มี ๑ คาถา ได้แก่คาถาที่ ๓๖๔

๒.๓ การสืบค้นความหมายคำว่า “ธรรม” ในบริบทอื่น

๒.๓.๑ ความหมายตามนัยสันสกฤต

คำว่า ธรรม รูปสันสกฤตเขียนว่า ธมฺ^{๓๘} มาจาก ธฤ ธาตุ ในความหมายว่า ทรงไว้ หมายถึง การทรงไว้สูงสุดของสิ่งใดสิ่งหนึ่ง หรือกฎแห่งความเป็นอยู่ภายในของสิ่งนั้น เพราะมีวิสัยที่สามารถที่จะทรงโลก หรือทรงประชาชนไว้แยก ๆ กันตามสถานะของตน ๆ แต่ถ้าผู้ใดฝ่าฝืนธรรม ธรรมย่อมทำลายผู้นั้น^{๓๙}

ธรรม เดิมหมายเอาเพียงแต่กฎเกณฑ์จักรวาล ต่อมาขยายความหมายรวมถึงกฎเกณฑ์ศีลธรรมของมนุษย์ด้วย^{๔๐} เช่น ในไตรปิฎก อธิบายธรรมในฐานะเป็นพื้นฐานแห่งจักรวาลทั้งปวง และโดยอาศัยธรรมนี้ย่อมสามารถกำจัดความชั่วทั้งปวงไปได้ ธรรมจึงเป็นความดีสูงสุด^{๔๑} ในไวยาสิกสูตร ระบุว่า “สิ่งที่ก่อให้เกิดประโยชน์ทางด้านวัตถุและความดีทางด้านจิตใจ”^{๔๒} ในคัมภีร์อุปนิษัทยะพูดถึงความสำคัญว่า “ไม่มีอะไรสูงส่งไปกว่าธรรม”^{๔๓}

ธรรม ยังใช้ในความหมายแตกต่างกันไปตามบริบท เช่น บางบริบทใช้ในความหมาย ๔ ประการ คือ ธรรมะ อตถะ กามะ และโมกษะ^{๔๔} บางครั้งก็ใช้ในความเดียวกับคำว่า อาตมัน หรือพรหมัน^{๔๕} ในฐานะเป็นปฐมเหตุ คือ เป็นทั้งผู้สร้าง ผู้ทรงไว้ และทำลายสรรพสิ่ง^{๔๖} บางครั้งก็หมายถึงเอาความจริง (สต, สตยัม)

^{๓๘} พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ, ปทานุกรมบาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗), หน้า ๓๘๑.

^{๓๙} จานงค์ ทองประเสริฐ, ผู้แปล. บ่อเกิดลัทธิประเพณีอินเดีย เล่ม ๑ ภาค ๑-๔, (กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน จัดพิมพ์, ๒๕๔๐), หน้า ๒๒๔.

^{๔๐} กรุณา-เรื่องอุไร กุศลาสัย, ภาตวิทยา, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๕๐), หน้า ๘๐.

^{๔๑} จานงค์ ทองประเสริฐ, ผู้แปล. บ่อเกิดลัทธิประเพณีอินเดีย เล่ม ๑ ภาค ๑-๔, หน้า ๑๑-๑๒. (อ้าง ฤคเวท, ๖:๗๐ และ ฤคเวท, ๕:๘๕)

^{๔๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๔. (อ้าง ไตรปิฎก อธิบายธรรม, ๑๐:๗๙)

^{๔๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๕. (อ้าง ไวยาสิกสูตร, ๘: ๑๕)

^{๔๔} S.Radhakrishnan, The Dhammapada. (Oxford: Oxford University Press, 1996), p.41.

^{๔๕} ดูแนวคิดเรื่อง ปุรุชาฤช ซึ่งแสดงจุดมุ่งหมาย ๔ ประการของมนุษย์ใน มนุสมฤติ, ๒:๒๒๔, ยาษณูวัลภยสมฤติ, ๒:๒:๒๑, วาตสายนะ, กามศาสตร์ ๑:๑:๑;๑:๒:๑;๑:๔,๔๙ และ รามายณะ, ๒:๒๑.๕๗-๕๘, ๓.๙.๓๐ ใน จานงค์ ทองประเสริฐ, ผู้แปล, บ่อเกิดลัทธิประเพณีอินเดีย เล่ม ๑ ภาค ๑-๔, หน้า ๒๑๕-๒๑๙.

^{๔๖} S. Radhakrishnan, The Dhammapada, p.41.

^{๔๗} พระมหาพุทธรัชนี ปราบนอก, “การศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องพรหมในคัมภีร์อุปนิษัทยะและคัมภีร์สุตตันตปิฎก”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๐), หน้า ๕๑.

๒.๓.๒ ความหมายตามนัยบาลี

รูปศัพท์บาลี คำว่า ธรรม มาจาก ธฺ^{๔๘} หรือ ธาธฺ^{๔๙} ในความทรงไว้ มีรูปวิเคราะห์ว่า
อตฺโน สภาวํ ธาเรตฺติ ฌมฺโม ธรรมชาตึที่ทรงสภาพตนเองไว้ ชื่อว่า ธรรม, ธฺ^{๕๐} สพฺพนฺติ ฌมฺมํ กรรม
ที่ทรงไว้ซึ่งความดีทุกอย่าง ชื่อว่า ธรรม^{๕๐}

ในปทฺฐปฺลิตฺธิแสดงรูปวิเคราะห์ว่า อปาเยสฺวปตฺมานเ อธิคตฺมคฺคาทิกเ สตฺเต ธาเรตฺติ ธฺ^{๕๑}
เตนาติ วา, สลฺกขณํ ธาเรตฺติ ปจฺจเยหิ ธฺ^{๕๒}ริยตฺติ วา ฌมฺโม ธรรมคฺเรองปองกันสัตว์ผู้บรรลุมรรคเป็นต้น
ไม่ให้ตกไปในอบาย หรือธรรมที่ทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน หรือธรรมที่ถูกปัจจัยทรงไว้ ชื่อว่า ธรรม^{๕๓}
ธฺ^{๕๔}ริตฺติ ฌมฺโม สภาพที่ทรงไว้ ชื่อว่า ธรรม^{๕๒}

ในโมคคัลลานะแสดงรูปวิเคราะห์ว่า อตฺตานํ ธาเรนเต อปาเย วฏฺฏทุกฺเข จ อปตฺมานเ
กตฺวา ธาเรตฺติ ฌมฺโม, ปรียตฺยาทึ ธรรมที่ทรงตน (ผู้มีธรรม) ไว้ไม่ให้ตกไปในอบายและทุกขในวัฏฏะ
ชื่อว่า ธรรม ได้แก่ปริยัตติธรรม เป็นต้น^{๕๓}

ในสัททนต์ธิแสดงรูปวิเคราะห์ว่า ฌมฺโมติ อเนกวิเสสฺ โลกุตฺตรเ อุปาทิตฺ สจฺฉิกิตฺ จ, จตฺตฺส
อปาเยสฺ สํสาเร วา สตฺเต อปตฺมานเ ธาเรตฺติ ฌมฺโม. อถ วา โสตาปนฺนาทึหิ อริเยหิ ธาเรตฺติ น
ปฺลุชฺชนเหติ ฌมฺโม. จตฺตฺมิกิ ปน สกฺลขณํ ธาเรตฺติ ฌมฺโม, กขฺพตฺตาทึนา ผุสนาทึนา สนฺตฺอาทึนา
สกฺสกาเวน ปณฺตฺเตหิ ธาเรตฺติ สลฺกขียตฺติปิ ฌมฺโม. เตปิฏฺโก ปน ปาฬิธมฺโม, สกตฺถปฺรตฺธาทึเกเท
อตฺเถ ธาเรตฺติ ฌมฺโม. เกจิ ตฺว วิทู “ปาปเก อุกฺสเล ธมฺเม ธฺ^{๕๔}นาติ กมฺปติ วิทฺธเสตฺติ ฌมฺโม คำว่า “ธรรม”
หมายถึงโลกุตตรธรรมที่เกิดขึ้น และทำให้แจ้งในธรรมมีอเนกประการ มีวิเคราะห์ว่า ธรรมที่ทรงสัตว์
ไว้ไม่ให้ตกไปในอบาย ๔ หรือในสงสาร ชื่อว่า ธรรม, ธรรมที่พระอริยบุคคลมีพระโสดาบันเป็นต้นทรง
ไว้ มิใช่ปฺลุชฺชนทรงไว้ ชื่อว่า ธรรม, ส่วนธรรมที่มีอยู่ในภูมิ ๔ ซึ่งทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน ก็ชื่อว่า ธรรม,
ธรรมที่บัณฑิตสังเกตรู้ได้โดยมีสภาพของตน ๆ เป็นต้นว่า หยาบกระด้าง กระบสั้มฝัส และสงบ ชื่อ
ว่า ธรรม, ส่วนพระบาลีคือพระไตรปิฎก มีวิเคราะห์ว่า ธรรมที่รักษาไว้ซึ่งพระพุทฺธพจน์, ธรรมทรงไว้
ซึ่งประโยชน์ต่างกัน มีประโยชน์ตนและประโยชน์ท่าน เป็นต้น ชื่อว่า ธรรม, ผู้รู้บางท่านกล่าวว่า
ธรรมที่กำจัดบาปอกุศล ชื่อว่า ธรรม^{๕๔}

จะเห็นได้ว่า ธรรมมีความหมายแตกต่างกันออกไปตามบริบท ปรากฏทั้งหลายจึง
พยายามประมวลความหมายเหล่านั้นมาไว้ เพื่อสะดวกต่อการศึกษา เช่น

^{๔๘} พระมหาปราโมทย์ ปโมทิตฺ, พจนานุกรมธาดุภาษาบาลี, (กรุงเทพมหานคร: เอกพิมพ์ไทย จำกัด
, ๒๕๔๑), หน้า ๑๐๘.

^{๔๙} หลวงเทพรัตนานุกิษฏ (ทวี ธรรมธัช ป.๙), ธาตุปทิตฺปิฎก, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย
, ๒๕๒๘), หน้า ๒๑๑.

^{๕๐} พระมหาสมปอง มุทิตฺ, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรวงศ์พรินท์ตั้ง จำกัด,
๒๕๔๗), หน้า ๑๓๖.

^{๕๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๖.

^{๕๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๐.

^{๕๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๖.

^{๕๔} อ้างแล้ว.

ในคัมภีร์ธาดูปทีปิคา ประมวลความของคำว่า “ธรรม” ไว้ ๑๑ ประการ ดังนี้^{๕๕}

๑. สภาพ, ธรรมดา, ความเป็นเอง, ดังบาลีว่า กุสลา ธมมา, อกุสลา ธมมา, อพฺยาการตา ธมมา
๒. ปัญญา ความรอบรู้ ดังบาลีว่า สจฺจํ ธมฺโม จิตฺติ จาโค
๓. บุญ, กุศล ดังบาลีว่า น หิ ธมฺโม อธมฺโม จ
๔. บัญญัติ, การแต่งตั้ง ดังบาลีว่า ปญฺญตฺติธมฺมา นิรุตฺติธมฺมา
๕. อาบัติ คือโทษสำหรับลงแก่ภิกษุ ดังบาลีว่า ปาราชิกา ธมฺมา, สงฺฆาติเสสา ธมฺมา
๖. พระปริยัติธรรม ดังบาลีว่า อธิ ภิกฺขุ ธมฺมํ ชานาติ สุตฺตํ เคยฺย...
๗. ใช้สัตว์ใช้บุคคล คือปรมัตถ์ ดังบาลีว่า ตสฺมี โข ปน สมเย ธมฺมา โหนติ
๘. วิการ คือ ความเปลี่ยนแปลง ดังบาลีว่า ชาติธมฺมา ชราธมฺมา มรณธมฺมา
๙. คุณ, ความดี ดังบาลีว่า ฉนฺนํ พุทฺธธมฺมานํ
๑๐. ปัจจัย, เหตุ ดังบาลีว่า เหตุมฺหิ ญาณํ ธมฺมปฏฺธิสมฺภิทา
๑๑. สิ่งที่เกิดแต่เหตุ ดังบาลีว่า จิตฺตาว สา ธมฺมธาดู

ปทานุกรมบาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต ได้ประมวลความหมายของคำว่า “ธรรม” จากคัมภีร์ต่าง ๆ ๑๔ ความหมาย ดังต่อไปนี้^{๕๖}

๑. สภาวะ (ความเป็นเอง, ธรรมดา)
๒. ปริยตติ (บาลีพระไตรปิฎก)
๓. ปัญญา (ญาณ)
๔. ญาย (ยุติธรรม, ความถูกต้อง, หรือสัมมาปฏิบัติพหิมรรคเป็นต้น)
๕. สจฺจ
๖. ปกติ
๗. ปุญญ
๘. ญะย (วัตถุอันจะพึงรู้ ๕ อย่าง คือ สังขาร วิการ ลักษณะ นิพพาน บัญญัติ)
๙. คุณ
๑๐. อาจารย์
๑๑. สมาธิ
๑๒. นิสสุตตา (ความไม่เป็นสัตว์ไม่เป็นบุคคล)
๑๓. อาปตติ (อาบัติมีปาราชิกเป็นต้น)
๑๔. การณาที (เหตุเป็นต้น)

^{๕๕} หลวงเทพรัตนานุกิษฐ์ (ทวี ธรรมธัช ป.๙), ธาดูปทีปิคา, หน้า ๒๑๑-๒๑๒.

^{๕๖} พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ, ปทานุกรมบาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗), หน้า ๓๘๑.

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้ประมวลความหมายของคำว่า “ธรรม” จากคัมภีร์ต่าง ๆ ทางพระพุทธศาสนาไว้ ๑๑ ความหมาย ดังนี้^{๕๗}

๑. คำสอนของพระพุทธเจ้า (Doctrine, the Teachings of the Buddha)
๒. ธรรมชาติ หรือกฎของธรรมชาติ (the Norm, the Law, Nature)
๓. สัจจะ หรือความจริงสูงสุด (the Truth, Ultimate Reality)
๔. พระนิพพาน หรือโลกุตตรธรรม (the Superamundane, Niravana)
๕. สิ่งที่เป็นคุณสมบัติ หรือคุณภาพของชีวิต เช่น ความถูกต้อง คุณธรรม ศีลธรรม ความดีงาม เป็นต้น (righteousness, virtue, morality, good, conduct, principle, rule, duty)
๖. ลัทธิธรรมเนียม ศาสนา กฎ บรรทัดฐาน หน้าที่ หลักการ (tradition, practice, principle, rule, duty)
๗. ความยุติธรรม หรือความเป็นธรรม (justice, impartiality)
๘. สิ่ง หรือปรากฏการณ์ (thing, phenomenon)
๙. อารมณ์ของจิต, สิ่งรับรู้ได้ด้วยจิต (a cognizable object, mind-object, idea)
๑๐. เจตสิก, พฤติกรรมทางจิต (mental state, mental factor, mental activities)
๑๑. เงื่อนไข หรือความเป็นเหตุเป็นผล (condition, cause, causal antecedent)

ในดัชนีนิพนธ์เรื่อง Setting The Three Jewels: The Complex Culture of Buddhism At The Ajanta Caves ของ Richard Scott Cohen ได้อ้างถึงความหมายของคำว่า “ธรรม” จากงานนิพนธ์ชื่อ Vyākhyâyukti ของท่านวสุพันธ์ ๑๐ ประการ ดังนี้^{๕๘}

๑. ภาวะแห่งความมีอยู่ (element of existence)
๒. มรรคา (The Path)
๓. นิพพาน (Nirvana)
๔. วัตถุธาตุ (a non-sensuous element)
๕. คุณธรรม (virtue)
๖. ชีวิต (life)
๗. หลักธรรมคำสอน (doctrine)
๘. คุณสมบัติของสิ่งที่ดำรงอยู่ (constant becoming)
๙. ข้อบัญญัติทางศาสนา (religious vow)
๑๐. กฎเกณฑ์ของโลก (worldly law)

^{๕๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๓๒๙.

^{๕๘} Richard Scott Cohen, Setting The Three Jewels: The Complex Culture of Buddhism At The Ajanta Caves, (The University of Michigan, 1995), p.194.

ในหนังสือชื่อ The Central Conception of Buddhism and The Meaning of the Word ‘Dharma’ ของ TH. Stcherbatsky ได้ประมวลสรุปความหมายของคำว่า “ธรรม” ในบริบทของสำนักสรวาสติวาทินไว้ ๙ ประการ ดังนี้^{๕๙}

๑. ความเป็นธรรมดาของสรรพสิ่ง (*dharmatā*)
๒. ความว่างจากตัวตน (*nairātmya*)
๓. ความดำรงอยู่ชั่วขณะหนึ่ง หรือภาวะที่ไม่มีในระหว่าง (*kṣasnikatva*)
๔. สภาวะที่เกี่ยวข้อง หรือร่วมกับสิ่งอื่น (*samskrta*)
๕. ความเกี่ยวเนื่องกันซึ่งถูกควบคุมด้วยความเป็นเหตุเป็นผล (*prṭitya-samutpāda*)
๖. ความเป็นไปของโลกซึ่งเป็นไปตามภาวะที่เนื่องด้วยกันตามเหตุปัจจัยเช่นนั้น (*sāsrava-anāsravatva*)
๗. สภาวะที่ถูกโน้มน้าวไปด้วยอำนาจวิชาและปัญญา (*samkleca-vyavadānatva*)
๘. สภาวะทุกข์และความดับไปแห่งทุกข์ (*dukkha-nirodha*)
๙. สังสารวัฏ และนิพพาน (*samsāra-nirvāna*)

จากความหมายที่ผู้รู้ได้ประมวลไว้ข้างต้น จะเห็นว่าส่วนที่สอดคล้องก็มี ส่วนที่มีความหมายเพิ่มเติมก็มี ผู้วิจัยใส่เครื่องหมาย ✓ สำหรับส่วนที่มีความหมายสอดคล้องกัน และใส่เครื่องหมาย × สำหรับความหมายที่ไม่มี หรือไม่สอดคล้องกัน สรุปเทียบเคียงดังตารางข้างล่างต่อไปนี้

ความหมาย คำว่า ธรรม	คัมภีร์ ธาตุปทีปิคา	ปทานุกรม บาลี	พจนานุกรม พุทธศาสตร์	Vyākhyâyukti ของ วสุพันธ์ุ	นิกาย สรวาสติวาทิน
ภาวะ,ธรรมดา,ปกติ	✓	✓	✓	✓	✓
ปัญญา	✓	✓	×	×	×
บุญ,กุศล	✓	✓	×	×	×
อาบัติ,บัญญัติ	✓	✓	✓	✓	×
ปริยัติธรรม	✓	✓	×	×	×
ไม่ใช่สัตว์บุคคล	✓	✓	×	×	×
วิการ	✓	×	×	×	×
คุณธรรม,ความดี	✓	✓	✓	✓	×
เหตุ-ปัจจัย	✓	✓	✓	×	✓
สิ่งเกิดแต่เหตุ	✓	✓	✓	×	✓
ญายะ	×	✓	✓	×	×
สังขะ	×	✓	✓	×	×
ญะยุย	×	✓	×	×	×

^{๕๙} TH. Stcherbatsky, The Central Conception of Buddhism and The Meaning of the word ‘Dharma’, (Delhi: Motilal Banarsidass, 1979), pp.77-75.

ความหมาย คำว่า ธรรม	คัมภีร์ ธาตุปทีปิกา	ปทานุกรม บาลี	พจนานุกรม พุทธศาสตร์	Vyākhyāyukti ของ วสุพันธ์ุ	นิกาย สรวาตีวาทีน
อาจารย์	×	✓	×	×	×
สมาธิ	×	✓	×	×	×
คำสอน	×	×	✓	✓	×
พระนิพพาน	×	✓	✓	✓	✓
ลัทธิ, ธรรมเนียม	×	×	✓	×	×
สิ่ง, ปรากฏการณ์	×	×	✓	×	×
เจตสิก, อารมณ์จิต	×	×	✓	×	×
มรรคา	×	×	×	×	×
วัตถุธาตุ	×	×	×	✓	×
ชีวิต	×	×	×	✓	×
คุณสมบัติ	×	×	✓	✓	×
ข้อบัญญัติ	×	×	✓	✓	×
กฎเกณฑ์ของโลก	×	×	×	✓	×
ความว่างจากตัวตน	×	×	×	×	✓
ภาวะที่ถูกโน้มนำไป	×	×	×	×	✓
ภาวะทุกข์-ดับทุกข์	×	×	×	×	✓
สังสารวัฏ-นิพพาน	×	×	×	×	✓

๒.๔ สรุปท้ายบท

จากการสืบค้นข้างต้นจะเห็นว่า คำว่า “ธรรม” ปรากฏอยู่ในคาถาต่าง ๆ จำนวน ๔๙ คาถา นับเป็นจำนวนคำได้ ๖๘ คำ เป็นคำเดียวก็มี คำผสมก็มี แตกต่างกันออกไปตามลักษณะของ ไวยากรณ์ ทำให้มองเห็นความหลากหลายของการนำไปใช้ ซึ่งสอดคล้องกับความหมายที่ได้สืบค้นไว้ ทั้งตามนัยแห่งสันสกฤต นัยแห่งบาลี และนัยที่ผู้รู้ได้ประมวลไว้ในปกรณ์ต่าง ๆ อันจะเป็นข้อมูล สำคัญที่ผู้วิจัยจะได้นำไปวิเคราะห์ตามบริบทที่เกี่ยวข้องต่อไป